

शैक्षणिकदृष्ट्या चम्पूकाव्यस्य मूल्याङ्कनम्

डॉ. बिकाशमण्डलः, संस्कृतविभागः, पाण्डिचचेरीविश्वविद्यालयः, पुदुच्चेरी

ई-मेल: bikashmandal250@gmail.com

प्रबन्धसारः -

भारतीयसाहित्यपरम्परायां चम्पूकाव्यमेकमद्वितीयं साहित्यविधानं, विशिष्टं च स्थानमस्ति, यत्र पद्यगद्ययोः सुन्दरं संमिश्रणं दृश्यते। पद्यानि रसभावपूरितानि, गद्यं तु प्रसङ्गानुसारी विस्तीर्णवर्णनप्रधानमेवमेव चम्पूकाव्यानि काव्यशक्तिप्रबन्धशक्तयोः समुच्चयस्वरूपेण सुविख्याता भवन्ति। यद्यपि काव्येष्वानन्दवर्धनः, मम्मटः, वामनादीनां काव्यशास्त्रीयविचाराः मूलभूताः, तथापि शिक्षाव्यवस्थायाः अर्थात् शिक्षणपद्धतेः, संस्कारनिर्माणस्य, सामाजिकनैतिकशिक्षायाश्च प्रतिफलनमेतेषु चम्पूकाव्येषु स्पष्टम् दृश्यते।

भारतीयकाव्यपरम्परायां प्राचीनकाले केवलं साहित्यं न, अपि तु शिक्षायाः, धर्मस्य, समाजस्य, राजधर्मस्य, व्यक्तित्वविकासस्य च प्रमुखोपादानं बभूव। अतः प्रमुखेषु चम्पूकाव्येषु शिक्षाव्यवस्थायाः रूपं, प्रभावः, अपेक्षा, आदर्शाः च किं प्रकारं व्यक्ताः? इत्येतस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम् अस्मिन् लेखे क्रियते। भारतीयसाहित्यपरम्परायां नानाविधकाव्यरूपाणां विकसितिरसंशयेन विश्वसाहित्ये अपूर्वा दृश्यते। भातृहर्यादिभिः आरब्धा, कालिदासभोजवर्यादिभिः पोषिता, भवभूतिबाणभट्टप्रभृतिभिः विस्तारितेयं साहित्यपरम्परायां न केवलं कलात्मकबाहुल्यम्, अपि तु शास्त्रीयतत्त्वैः, शिक्षासंरचनाभिः, संस्कृतिसंस्कारबहुलैश्च चिरंजीविता। एतस्मिन् अध्ययनात् प्राचीनप्रसिद्धानि चम्पूकाव्यानि नरसिंहचम्पू, रामायणचम्पू एतानि सर्वाणि परीक्ष्य तत्र शिक्षाव्यवस्था, शिक्षाशास्त्रीयचिन्तनम्, आचारनीतिः, राजधर्मः, गुरुकुलजीवनम्, समाजव्यवस्था च कथं प्रतिफलति इति निरीक्ष्यते।

कूटशब्दाः - चम्पूकाव्यं, शिक्षाशास्त्रं, वैदिककालः, गुरुकुलं, स्त्रीशिक्षा।

प्रस्तावना -

भारतीयकाव्यपरम्परायां नानारूपकाव्यानां विकासः बहुविधः समृद्धिश्च अद्भुतरूपेण दृश्यते। संस्कृतवाङ्मये प्रतीयमानाः प्राचीनाः काव्यभेदाः महाकाव्यम्, गद्यकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, नाटकं, स्तुतयः, रीतिग्रन्थाः, नीतिकाव्यानि इत्यादयः भारतीयकवीनां व्युत्पत्तेः, कल्पनाशक्तेः, सांस्कृतिकानुभवस्य च अप्रतिमं वैभवं दर्शयन्ति। तेषु चम्पूकाव्यम् एकं विशेषस्थानं धारयति, यतः तस्य स्वरूपं न केवलं काव्यानां गद्यपद्यरूपयोः समुच्चयात्मकं संयोजनमस्ति, किन्तु तत्र शिक्षासंरचना, व्यापारिकायोजनापद्धतिः, भावव्यञ्जनाविशेषश्च अतिवैचित्र्यमयः दृश्यते। चम्पूकाव्यस्य मूलं प्राचीनसंस्कृते बहुशः विकसितम्। अस्य काव्यस्य वैशिष्ट्यं यत् गद्यपद्ययोः क्रमशः संनिवेशनम्।

तस्मात् चम्पू इति नामधेयमालभ्यते। चम्पू इति शब्दः चम्पकपुष्पावलिनिवृत्तेः सदृशं काव्यरूपं सूचयति यत्र गद्यपुष्पाणि, पद्यपुष्पाणि च सुगन्धं वितरन्ति।

एवं दृश्यते यत् चम्पूकाव्यं न केवलं कलात्मकव्यापारः, अपि तु शिक्षार्थं प्रबन्धरचना, ज्ञानपरम्परायाः परिस्फुटनं, समाजिकधाराणां प्रसारणं, राजकीयजीवनस्य प्रतिबिम्बनं, आध्यात्मिकस्य भावस्य तात्त्विकोद्बोधनं च विस्तीर्णरूपेण विभर्ति।

वैदिककालात् एव शिक्षा समाजस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति। मनुष्ये बहवः गुणाः निहिताः सन्ति, सः तेषां गुणानाम् रूपं भवति तथा च शिक्षा एव माध्यमं यस्य माध्यमेन मनुष्ये निहितशक्तयः विकसिताः भवन्ति। मानवविकासस्य तात्पर्यं समग्ररूपेण समाजस्य विकासः भवति। वैदिकमन्त्रेषु अपि शिक्षायाः महत्त्वं स्पष्टम् अस्ति। शिक्षिताः स्त्रीपुरुषाः विवाहाय योग्याः - इति यजुर्वेदे उक्तम्¹ न केवलं वैदिककाले अपितु आधुनिककाले अपि शिक्षायाः समाजे महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। वर्तमानकालस्य समग्रविकासे शिक्षायाः अमूल्यं योगदानम् अस्ति। स्वामी विवेकानन्दः शिक्षां परिभाषयन् उक्तवान् यत् शिक्षा मनुष्यस्य निहितसिद्धेः अभिव्यक्तिः एवा² शिक्षा तादृशी भवेत् यत् सा चरित्रनिर्माणं करोति, मानसिकबलं वर्धयति, बुद्धिविकासं करोति, मनुष्यस्य स्वपादयोः स्थातुं समर्थं करोति च।³

एवं प्रकारेण शिक्षानदी प्राचीनकालात् वर्तमानकालपर्यन्तं निरन्तरं प्रवहति। इयं शिक्षानदी चम्पूकाव्येषु अपि दृश्यते, येषु समकालीनसमाजस्य शैक्षणिकव्यवस्थायाः अन्वेषणं भवति।

शिक्षा पद्धतिः तथा भक्तिः -

गुरुकुलम् अध्ययनार्थं गुरुकुलं गन्तुं नियमः आसीत्⁴ यतोहि गुरुकुले महिमामण्डिताः महापुरुषाः उपस्थिताः आसन्⁵ ये शब्दब्रह्मे (वेदे) सुविदिताः शैवाः (शिवपूजकाः) आसन्, ते तादृशाः जनाः गुरुत्वस्य योग्या आसन्⁶ मनुस्मृतेः मते यः ब्राह्मणः शिष्यस्य पवित्रसूत्रानुष्ठानं कृत्वा तस्मै कल्पं (यज्ञविद्या) वेदान् च गृह्यम् अर्थात् उपनिषद्भिः सह उपदिशति स आचार्यः - इति उच्यते⁷ वैदिककाले आचार्यस्य संयमब्रह्मचारी इति विहितम्

1 उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा। - यजुर्वेदभाष्यम् (प्रथमो भागः) ८.१

2 शिक्षा - पृ. १

3 शिक्षा - पृ. ७, ८

4 गो.उ.च. ८.२२

5 तथैव

6 यः शब्दे ब्रह्मणि निष्णातः शैवश्च भवति, स एव पुरुगुरुकर्तव्यः। - गो.उ.च. ८.२२

7 उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ मनुस्मृतिः २.१४०

आसीत्⁸ शिष्यः छात्रभावं प्रकटयन् गुरुं सादरं प्रणमति स्म⁹, तस्य जातिगोत्रं नाम च कथयति स्म, छात्रभावनाम् अभिव्यञ्जयन् स्वं गुरुस्य रक्षणे इति मत्वा तस्य रक्षणं याचयति स्म¹⁰ मनुस्मृतेः मते यः शिष्यः विहितशास्त्रानुसारेण अध्ययनं करोति, शास्त्रानुसारम् आचमनं (जलशुद्धिकर्मम्) करोति, ब्राह्मञ्जलिं बद्ध्वा लघुवस्त्रं धारयति स एव शिष्यैवोपदेशयोग्यः भवति¹¹ धर्मार्थाभावहीनः शिष्यः तस्य उपदेशानुरूपः सेवामृत्तिः वा नोपदिष्टः¹² वेदज्ञानयुक्तस्य विद्वान् अपि संकटकाले अपि अयोग्यशिष्याय ज्ञानं न प्रदातुं विधीयते¹³ गुरुः शिष्यं स्ववंशस्य परिचयं कर्तुं प्रार्थयति स्म¹⁴ क्षत्रियस्वभावं त्यक्त्वा भिक्षां याचयितुम् उपदिशति स्म¹⁵ शिष्यः संगृहीतं दक्षिणां गुरुस्य पुरतः स्थापयति स्म, सः ततः सर्वेषु वितरति स्म¹⁶ वैदिककालेऽपि ब्रह्मचारिणां भिक्षायाचनाविधि आसीत्¹⁷ शिष्याऽपि स्वच्छतादिकार्यं महता प्रेम्णा कुर्वन्ति स्म¹⁸ गुरुपत्नी अपि शिष्यान् कार्यसमाप्त्यर्थम् आज्ञां ददाति स्म¹⁹ मनुस्मृतौ ब्रह्मचारी सदा अध्ययने आचार्यहिताय च प्रयत्नशीलः भवेत् इति प्रार्थितः अस्ति²⁰ अतः शिष्याः अपि कार्यसिद्धौ प्रतिबद्धाः भूत्वा सम्पन्नवन्तः²¹

वेदशास्त्रेषु विविधकलासु च शिक्षा -

गुरुः शिष्याय सर्वाणि शास्त्राणि उपदिष्टवान्²² अथर्ववेदः विधीयते यत् गुरुः दिव्यचित्तेन अर्थात् शुद्धहृदयेन शिक्षां प्रदातुम्²³ स्वामी विवेकानन्दस्य मते - गुरुः शिष्यस्य प्रवृत्तिषु सर्वा शक्तिं समर्पयेत्।

8 आचार्यो ब्रह्मचारी। - अथर्ववेद का सुबोध भाष्य (चतुर्थभागः) ११.५.१७

9 गो.उ.च. ८.४०

10 तद्व्यञ्जनं च...स्वचरणं शरणं प्रपन्नौ। - गो.उ.च. ८.४१

11 अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो...लघुवासा जितेन्द्रियः। - मनुस्मृतिः २.७०

12 धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा।

त्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ - मनुस्मृतिः २.११२

13 विद्ययैव समं कामं...त्वेनामिरिणे वपेत्। - मनुस्मृतिः २.११३

14 गो.उ.च. ८.४३

15 किन्तु प्रथमं तावद् भिक्षाशिक्षां सुशिक्षितैरमीभिः क्षत्रियतामानक्षतिपूर्वा कुर्वाथाम्, इति। - गो.उ.च. ८.४६

16 गो.उ.च. ८.५५

17 ब्रह्मचारी भिक्षामा जभारः। - अथर्ववेद का सुबोधभाष्य (चतुर्थो भागः) ११.५.९

18 गो.उ.च. ८.५५

19 गो.उ.च. ८.५७

20 मनुस्मृतिः २.१९१

21 गो.उ.च. ८.५८, ८.६२

22 सर्वमध्यापयामास। - गो.उ.च. ८.६४

23 देवेन मनसा सह। - अथर्ववेद का सुबोधभाष्य (प्रथमो भागः), १.१.२

यथार्थसहानुभूतिम् विना वयं कदापि उत्तमं शिक्षां दातुं न शक्नुमः।²⁴ गुरुस्य निर्देशानुसारं शिष्याः चतुर्वेदानाम् अध्ययनं तेषां षट् भागानां च अध्ययनं कृतवन्तः - शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, चन्द्रं, ज्योतिषं च वेदाङ्गानि इति ज्ञायते। एतान् वेदान् स्पष्टतया व्याख्यास्यन्ति स्म मुहुर्मुहुः।²⁵ अथर्ववेदे उक्तं यत् शिक्षा एतावता मनोहरं भवितुमर्हति यत् छात्रः तस्मिन् निमग्नः भवति। यत् पाठयते तत् छात्रे गभीरं निहितं भवेत् स तत् अवशोषयेत्।²⁶ शिष्यः पूर्णसमाहितेन अध्ययनं कर्तुं निर्देशितः भवति, येन स अधीतविषयान् अवशोषयितुं शक्नोति।²⁷ एवं प्रकारेण विद्यायाः समुचितसमये गुरुमाश्रित्य सः सर्वान् ज्ञानं प्राप्नुयात्।²⁸ बौद्धदर्शनस्य, वैशेषिकदर्शनस्य, सांख्यदर्शनस्य, चार्वाकदर्शनस्य च ज्ञानं प्राप्य ते गद्यशास्त्रे, कल्पनायां च नूतनविचारनिर्माणे निपुणाः अभवन्। ते शिक्षाशास्त्रस्य (अक्षर-उत्पत्ति-विज्ञानस्य) अध्यापनप्रवीणाः, व्याकरण-समुचित-शब्द-उच्चारण-प्रवीणाः, निरुक्त-ज्योतिष-शास्त्रेषु निपुणाः, वेदान्त-गुह्य-बोधने सफलाः च अभवन्। तेषां सिद्धांतः, वीणा, पथक्रीडक्रीडा, जलक्रीडा, झलक्रीडा, वीणाभिद्यकला, चित्रकला, कामविज्ञानं, अश्ववाहनं, काष्ठकर्म, चित्रकला, धनुर्विद्या, द्यूतं, गणितं, बाहुमल्लयुद्धं, चतुरङ्गक्रीडा (द्यूतस्य अद्वितीयं रूपम्) च निपुणतां प्राप्तवन्तः।

ते नानाभाषासु प्रवीणाः, लोककथाज्ञानाश्च अभवन्।²⁹ ततश्च चतुःषष्टिः कलाज्ञाने प्रवीणतां प्राप्तवन्तः। एताः चतुःषष्टिः कलाः यथा - (१) गीतम् (२) वाद्यम् (वीणाडमरुकवाद्यानि वादयन्) (३) नृत्यम् (४) नाट्यम् (५) आलेख्यम् (६) विशेषकच्छेद्यम् (७) तण्डुलकुसुमवलि विकाराः (८) पुष्पास्तरणम् (९) दशनवसनागरागः (१०) मणिभूमिकाकर्म (११) शयनरचनम् (१२) उदकवाद्यम् (१३) उदकाघातः (१४) चित्राश्च योगाः (१५) माल्यग्रथन विकल्पाः (१६) शेखरकापीडयोजनम् (१७) नेपथ्यप्रयोगाः (१८) कर्णपत्र भङ्गाः (१९) सुगन्धयुक्तिः (२०) भूषणयोजनं (२१) ऐन्द्रजालाः (२२) कौचुमाराश्च (२३) हस्तलाघवम् (२४) विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रिया (२५) पानकरसरागासवयोजनम् (२६) सूचीवानकर्माणि (२७) सूत्रक्रीडा (२८) प्रहेलिका (२९) प्रतिमाला (३०) दुर्वाचकयोगाः (३१) पुस्तकवाचनम् (३२) नाटकाख्यायिकादर्शनम् (३३) काव्यसमस्यापूरणम् (३४) पट्टिकावानवेत्रविकल्पाः (३५) तक्षकर्माणि (३६) तक्षणम् (३७) वास्तुविद्या (३८) रूप्यपरीक्षा (३९) धातुवादः (४०) मणिरागाकरज्ञानम् (४१) वृक्षायुर्वेदयोगाः (४२) मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः (४३) शुकसारिकाप्रलापनम् (४४) उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलम् (४५) अक्षरमुष्टिकाकथनम् (४६) म्लेच्छविकल्पाः (४७) देशभाषाविज्ञानम् (४८) पुष्पशकटिका (४९) निमित्तज्ञानम् (५०) यन्त्रमातृका (५१) धारणमातृका (५२) सम्पाठ्यम् (५३) मानसी काव्यक्रिया (५४) अभिधानकोशः (५५) छन्दोज्ञानम् (५६) क्रियाकल्पः (५७)

²⁴ शिक्षा - पृ. ४०

²⁵ सकृन्निगदनादेतौ साङ्गान् वेदानधीयतुः। तुष्टुवाते सुष्टु। - गो.उ.च. ८.७०

²⁶ निरमय, मय्येवास्तु मयि श्तम्। - अथर्ववेद का सुबोधभाष्य (प्रथमो भागः), १.१.२

²⁷ मयि एवास्तु मयि श्रुतम्। - अथर्ववेद का सुबोधभाष्य (प्रथमो भागः), १.१.३

²⁸ प्राप्ते विद्याग्रहणकाले...परं पारमवाय। - नलचम्पू ४.१३ (अनन्तरं गद्यभागः)

²⁹ प्रबुद्धबुद्धिर्बोद्धे...अलौकिको लोकज्ञाने। - नलचम्पू ४.१४ (पूर्व गद्यभागः)

छलितकयोगाः (५८) वस्त्रगोपनानि (५९) द्यूतविशेषः (६०) आकर्षक्रीडा (६१) बालक्रीडनकानि (६२) वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् (६३) वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् (६४) व्यायामिकीनां विद्यानां ज्ञानम्³⁰

पितुः कृते शस्त्रप्रशिक्षणमपि सः प्राप्तवान्। एतदतिरिक्तं गायनस्य शिक्षा अपि प्रचलिता आसीत्³¹ समकालीनसमाजस्य तपस्याद् अपि ज्ञानं प्राप्तम्।³²

एवं गुरुप्रसादेन शिष्याः शीघ्रं विज्ञानेषु निपुणतां प्राप्तुं समर्थाः अभवन्³³ अतः शिष्यगुरुर्योः कृते केचन आवश्यकाः नियमाः सन्ति। शिष्यस्य यत् आवश्यकता भवति तत् शुद्धिः, ज्ञानस्य सच्चा तृष्णा, समर्पणेन सह परिश्रमः च³⁴ तथा च गुरुविषये ज्ञातव्यं यत् सः शास्त्रसारं ज्ञातव्यः इति³⁵

गुरु-दक्षिणा -

गुरुः शिष्यस्य समवर्तनं (गृहस्थाश्रमप्रवेशस्य अनुमतिचिह्नम्) कृतवान्³⁶ यदा शिष्याः सर्वविषयेषु निपुणाः अभवन् तदा गुरुः गुरुदक्षिणा (गुरुदक्षिणारूपः) याचितवान्³⁷ शिष्याः अपि गुरुं उदारं दक्षिणां (दानं) दातुं प्रवृत्ताः आसन्, सर्वं ज्ञानं प्रदत्तः गुरुः स्वपत्न्याः इच्छानुसारं दक्षिणां (गुरुदक्षिणारूपं) याचते स्म³⁸ शिष्याः अपि गुरुदक्षिणाम् (वरदानं) पूर्णं कर्तुं प्रयतन्ते स्म³⁹, गुरुदक्षिणं (गुरुदक्षिणस्य एकं रूपं) च दत्तवन्तः।⁴⁰ मनुस्मृत्या च दक्षिणा (दानम्) विहितम्⁴¹ लब्ध्वा योग्यं शिष्यं गुरुः प्रतिजन्मनि तं ग्रहीतुम् इच्छति स्म⁴² गुरुः तस्य पत्नी च स्नेहात् शिष्यान् अनुसृत्य गच्छतः। तथापि शिष्याः गुरुभार्यायोः पादयोः स्पर्शं कृत्वा गृहं प्रेषयन्ति स्म। स्वस्य अनुसरणं कुर्वन्तः गुरुपुत्रादिशिष्यान् अपि सह प्रेषयन्ति स्म।⁴³

30 गो.उ.च. ८.७१

31 चम्पूभारतम् ५.९ (अनन्तरं गद्यभागः)

32 चम्पूरामायणम्, बालकाण्डः ३७

33 चम्पूभारतम् २.८

34 शिक्षा - पृ. ३३

35 तथैव

36 गो.उ.च. ९.२

37 चम्पूभारतम् २.९ (अनन्तरं गद्यभागः)

38 गो.उ.च. ९.३

39 चम्पूभारतम् २.९ (अनन्तरं गद्यभागः)

40 चम्पूभारतम् २.१०

41 मनुस्मृतिः २.२४५

42 गो.उ.च. ९.४४

43 गो.उ.च. ९.४९

स्त्रीशिक्षा -

समकालीनसमाजस्य पुरुषाणां इव स्त्रियाः कृते गुरुकुलशिक्षाव्यवस्था नासीत् इति भासते। पितुः आदेशेन, गुरुशिक्षणेन, आर्यवृद्धैः सह, बुद्धिविकासेन च स्त्रियः स्वशिक्षां प्राप्नुवन्ति स्म। ते सद्कर्मणि प्रवीणतां, वीणावादनप्रवीणतां, स्ववंशानुकूलरूपेण व्यवहारे धैर्यं, धूतविधाभ्यासकौशलं, शारिकाभोजने निपुणतां च प्राप्नुवन्⁴⁴ ते काव्यविश्लेषणे तीक्ष्णबुद्धियुक्ताः, रोगिणां अनाथानां च चिकित्सायां निपुणाः अभवन्। तेषां शिष्टाचारस्य कौशलं, चित्रकलायां विशिष्टता, वाद्ययन्त्रेषु निपुणता, शल्यक्रियायां कौशलं, पटहवादने कौशलं, मालाबुनने परिशुद्धता, गीतस्य उत्कृष्टता, कामुककथासु निपुणता च प्राप्ता⁴⁵ तेभ्यः नृत्यं अपि उपदिष्टम् आसीत्⁴⁶

स्वामी विवेकानन्दः महिलाशिक्षायाः विषये उक्तवान् यत् स्त्रियाः बहवः कठिनाः समस्याः सन्ति किन्तु तेषु एकः अपि नास्ति यस्य समाधानं इन्द्रजालेन शब्देन शिक्षा कर्तुं न शक्यते⁴⁷ तेषां शिक्षितं भवेत् ततः त्यक्तव्यं भविष्यति, तदनन्तरं ते स्वयमेव सम्यक् चिन्तयित्वा व्यापारं करिष्यन्ति। विवाहं कृत्वा गृहजीवने निवसन्तः अपि एतादृशाः बालिकाः उच्चमूल्यानां पतिं प्रेरयिष्यन्ति, वीरपुरुषाणां मातरः च भविष्यन्ति⁴⁸

उपर्युक्तविमर्शात् स्पष्टं भवति यत् तत्कालीनसमाजस्य गुरुकुलशिक्षाव्यवस्था आसीत्। यत्र वेदाध्ययनेन सह नैतिकशिक्षा अपि प्रदत्ता आसीत्। एकतः गुरुः शिष्याणां शिक्षां प्रति स्वकर्तव्यं निर्वहति स्म, अपरतः शिष्याः अपि गुरुं प्रति आदरपूर्वकं व्यवहारं कर्तुं सज्जाः आसन्। परोक्षतया स्त्रियाः शिक्षणमपि अनुमतम् आसीत्, तेषां विविधाः शिक्षाः प्राप्यन्ते स्म।

उपसंहारः -

चम्पूकाव्यानि भारतीय-साहित्यपरम्पराया अनमोलरत्नानि। तानि केवलं कलारूपेण न, अपि तु शिक्षाव्यवस्थायाः प्रकाशकानि। प्रमुखेषु चम्पूकाव्येषु रामायणचम्पू, नीलकण्ठदीक्षितस्य शैवचम्पू, कर्नाटक-केरलप्रदेशोत्पन्नानि चम्पूनिबन्धाः एतेषु शिक्षाव्यवस्था नैतिकता, आचारशास्त्र, भक्ति, राजधर्म, सामाजिकसामञ्जस्य, बालशिक्षा इत्यादि रूपेण अनायासेन प्रतिपादिता। इति दृश्यते यत् चम्पूकाव्यानि शिक्षाशास्त्रस्य सांस्कृतिकं दर्पणम्, नैतिकजीवनस्य मार्गदर्शकं, सामाजिकसंस्कारस्याधारभूतम्। आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे अपि चम्पूकाव्यानां मूल्यं नित्यम् अभिनवम्। यतो हि साहित्यं विशेषतः चम्पूविधिः मानवमूल्यप्रवर्तनस्य सुन्दरं साधनम्। समग्रतया परीक्षिते अस्मिन् विषये स्पष्टं दृश्यते चम्पूकाव्यानां

44 पितुर्नियोगात् गुरुपदेशात्साधुवृद्धसंवासाद्....चातुरानाथजनचिकित्सासु। - नलचम्पू: ३.२७ (अनन्तरं गद्यभागः)

45 धन्योचित व्यवहारेषु वैचित्र्यं...कामकथासु। - नलचम्पू: ३.२७ (अनन्तरं गद्यभागः)

46 चम्पूभारतम् ६.१३

47 शिक्षा - पृ. ६५

48 विवेकानन्द साहित्य खण्ड - ६, पृ. १८४

शिक्षाशास्त्रीयमूल्यम् अनिर्वचनीयम्। एतेषु अद्यतनशैक्षणिकक्षेत्रे - नैतिकता, सामाजिकधर्मः, व्यक्तित्वनिर्माणम्, नेतृत्वगुणाः, सांस्कृतिकसंस्काराः, आध्यात्मिकपरिष्कारः, भाषाशिक्षणम्, नैतिकशिक्षा, मूल्यशिक्षा, संस्कृतिसंस्कारबोधनम्, साहित्यिकं कलात्मकप्रशिक्षणम्, विश्लेषणात्मकचिन्तनम्, स्मरणवृद्धिः, नाट्याधारितशिक्षा - इत्यादयः शिक्षोपादेयतत्त्वानि समुचितरूपेण अवतरितानि।

अतः शिक्षाशास्त्रीयदृष्ट्या चम्पूकाव्यानां मूल्यनिर्णयम् इत्यनेन निष्कर्षे आगच्छामः - “चम्पूकाव्यानि केवलं साहित्यं न, अपि तु जीवनशिक्षायाः दीपस्तम्भाः।” अस्मात् विस्तृतविवेचनात् निःसन्देहम् स्पष्टं भवति यत् - चम्पूकाव्यं न केवलं प्राचीनकाव्यरूपम्, अपि तु आधुनिकशिक्षणस्य अतिमूल्यवान् सम्पदस्ति। इत्यादिषु चम्पूकाव्यं असाधारणं योगदानं दातुं समर्थम्। आवश्यकम् अस्ति यत् शिक्षकाः आधुनिकपद्धतीनां साहाय्येन प्राचीनासु काव्यपरम्परासु नवजीवनं ददातु, विशेषतः च चम्पूकाव्ये, यत् न केवलं सांस्कृतिकं गौरवम् वहति, किं तु युगानुसारम् अत्युत्तमं शिक्षामाध्यममपि अस्ति।

सहायकग्रन्थसूची -

१. अथर्ववेद का सुबोध भाष्य (चतुर्थभागः) - सातवतेकर, महामहोपाध्याय प० श्रीपाद दामोदर, स्वाध्याय मण्डल (वैदिक अनुसन्धान केन्द्र), गुजरात, १९९०
२. चम्पूभारतम् - मिश्रः, आचार्यः रामचन्द्रः, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, २०१३
३. चम्पूरामायणम् - मिश्रः, आचार्यः रामचन्द्रः, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, २०१९
४. चम्पूरामायणम् - शास्त्री, प० रामनाथ त्रिपाठी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, २०१६
५. नलचम्पूः - शास्त्री, डॉ. राकेश, चौखम्बा ओरियन्टलिया, दिल्ली, २०२२
६. नलचम्पूः - शास्त्री, प० श्रीरामनाथ त्रिपाठी, आचार्य श्रीनिवास शर्मा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१३
७. मनुस्मृतिः - शास्त्री, प० श्री हरगोविन्द, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, २०१९
८. यजुर्वेदभाष्यम् (प्रथमो भागः) - सरस्वती, महर्षि दयानन्द, मन्त्री श्रीरामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ (सोनीपत, हरयाणा), प्रथम संस्करण, सितम्बर, १९७१
९. विवेकानन्द साहित्य (खण्ड - ६) - स्वामी, मुमुक्षानन्द, अद्वैत आश्रम, कोलकाता, २००३
१०. शिक्षा - रामकृष्ण मठ, धन्तोली, नागपुर, १९८५
११. श्रीगोपालचम्पूः (उत्तरचम्पूः) जीवगोस्वामी - श्रीवनमालिदासशास्त्री, श्रीभक्तिबिबुध बोधायन महाराज, श्रीगोपीनाथ गौडीय मठ, पुरातन दाऊजी मन्दिर, गोपेश्वर रोड वृन्दावन (मथुरा), उत्तर प्रदेश, २००४